

نُحْبَةُ الْفِكْرِ فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ

**Асар аҳлининг истилоҳи борасида
фикрларнинг энг сараси**

(Ҳадис илми бўйича қўлланма)

Муаллиф: Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад
ибн Ҳажар Асқалоний

Мутаржим: Афзал Абзор

Тошкент:
2017 йил

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مُقَدِّمَةٌ

قَالَ الْإِمَامُ الْحَافِظُ: أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ حَجَرٍ الْعَسْقَلَانِيُّ يَرْحَمُهُ اللَّهُ تَعَالَى:
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَزَلْ عَلِيمًا قَدِيرًا، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ الَّذِي أَرْسَلَهُ إِلَى النَّاسِ
كَافَّةً بَشِيرًا وَنَذِيرًا، وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ وَصَحْبِهِ وَسَلَّم تَسْلِيمًا كَثِيرًا.

أَمَّا بَعْدُ:

فَإِنَّ التَّصَانِيفَ فِي اصْطِلَاحِ أَهْلِ الْحَدِيثِ قَدْ كَثُرَتْ، وَبُسِطَتْ وَاخْتَصِرَتْ،
فَسَأَلَنِي بَعْضُ الْإِخْوَانِ أَنْ أُخِصَّ لَهُ الْمُهَمُّ مِنْ ذَلِكَ، فَأَجَبْتُهُ إِلَى سُؤَالِهِ رَجَاءَ الْإِنْدِرَاجِ فِي
تِلْكَ الْمَسَائِلِ.

РАҲМАТИ ДУНЁДА ОММАИ
МАХЛУҚОТЛАРГА, ОХИРАТДА МЎМИНЛАРГА
ХОС БЎЛГАН АЛЛОҲНИНГ ИСМИ ИЛА
БОШЛАЙМАН

Муқаддима

Имом, Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний дедилар: Алийм (Чексиз билгувчи) ва Қодийр (Чексиз қудратли)лиги ила азалий бўлган Аллоҳга ҳамд бўлсин. Одамларга Аллоҳ тарафидан омматан башорат берувчи ва огоҳлантирувчи ҳолида юборилган саййидимиз ҳазрати Муҳаммадга, у кишининг аҳллари ва саҳобаларига Аллоҳнинг салавотлари ва кўплаб саломлари бўлсин.

(Ҳамд ва салавоту-саломдан) Сўнг: Аҳли ҳадисларнинг истилоҳлари ҳақидаги таснифотлар кўп бўлди, кенг баён қилинди ва мухтасар қилинди. Дўстларимиздан бири ушбу маълумотларнинг муҳимларини унинг учун жамлаб баён қилишимни сўради. Бас, унинг сўровига ушбу илм йўлларида юксалиш бўлишини умид қилган ҳолда ижобат этдим.

فَأَقُولُ : الْحَبْرُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ لَهُ:

طُرُقٌ بِلاَ عَدَدٍ مُّعَيَّنٍ.

أَوْ مَعَ حَصْرٍ بِمَا فَوْقَ الْاِثْنَيْنِ.

أَوْ بِحَمَا.

أَوْ بِوَاحِدٍ.

Айтаман: “Хабар” (унинг ривоят қилинган йўлларига кўра) қуйидагиларга бўлинади:

Муайян адади бўлмаган кўп йўллар;

Муайян адади бўлган ва ўша йўллари иккитадан кўп бўлган йўллар;

Икки йўли бўлганлар;

Битта йўли бўлган хабарлар.

فَالْأَوَّلُ: الْمُتَوَاتِرُ الْمُفِيدُ لِلْعِلْمِ الْيَقِينِيِّ بِشُرُوطِهِ.

وَالثَّانِي: الْمَشْهُورُ، وَهُوَ الْمُسْتَفِيدُ عَلَى رَأْيٍ.

وَالثَّالِثُ: الْعَزِيزُ، وَلَيْسَ شَرْطًا لِلصَّحِيحِ خِلَافًا لِمَنْ زَعَمَهُ.

وَالرَّابِعُ: الْغَرِيبُ.

Аввалгиси: Мутавотир хабар бўлиб у ўз шартлари ила яқийний илмни ифода қилади.

Иккинчиси: Машҳур хабар бўлиб у – бир раъйга биноан – “мустафиз” деб номланади.

Учинчиси: Азиз хабар бўлиб у баъзилар айтгани каби “саҳиҳ ҳадис”нинг шарти эмас.

Тўртинчиси: Ғариб хабардир.

وَكُلُّهَا - سِوَى الْأَوَّلِ - آحَادٌ.

وَفِيهَا الْمَقْبُولُ وَالْمَرْدُودُ لِتَوْقُفِ الْإِسْتِدْلَالِ بِهَا عَلَى الْبَحْثِ عَنْ أَحْوَالِ رِوَايَاتِهَا دُونَ الْأَوَّلِ،

Юқоридаги барча хабарларнинг турлари – аввалгисидан ташқари (мутавотирдан ташқари) – оҳод хабарлардир.

Улар (яъни оҳод хабарлар) орасида “мақбул” хабар бўлади. Шунингдек “мардуд” (рад қилинган хабар) хабар бўлади. Аввалгидан (яъни мутавотирдан) фарқли ўлароқ “мардуд”нинг рад қилиниши уни ривоят қилганларнинг ҳолини баҳс қилиниши лозимлиги сабабидан уни далил қилиб келтириш тўхтатилгани учун бўлади.

وَقَدْ يَقَعُ فِيهَا مَا يُفِيدُ الْعِلْمَ النَّظَرِيَّ بِالْقَرَأَتِ عَلَى الْمُخْتَارِ.

Ихтиёр қилинган қавлга биноан оҳод хабарлар ичида муайян қариналар (белги, аломатлар) ила “назарий илм”ни ифода қиладиган хабарлар бўлади.

ثُمَّ الْغَرَابَةُ: إِمَّا أَنْ تَكُونَ فِي أَصْلِ السَّنَدِ، أَوْ لَا.

فَالْأَوَّلُ: الْفَرْدُ الْمُطْلَقُ.

وَالثَّانِي: الْفَرْدُ النَّسْبِيُّ، وَيَقَالُ إِطْلَاقُ الْفَرْدِ عَلَيْهِ.

Сўнгра хабарнинг ғариблиги санаднинг аслида бўлади ёки ундан бошқа ерида бўлади. (Санаднинг асли – саҳобий ва ундан кейинги аввалги тобеъий бўлган тараф).

Ғарибнинг аввалги тури “фардул мутлоқ” дейилади.

Ғарибнинг иккинчи тури “фардун нисбий” дейилади. Ушбу турга нисбатан “ғариб” лафзи камдан-кам ишлатилади.

وَخَبَرُ الْآحَادِ بِنَقْلِ عَدْلٍ تَامٍ الضَّبْطِ، مُتَّصِلِ السَّنَدِ، غَيْرِ مُعَلَّلٍ وَلَا شَاذٍّ: هُوَ الصَّحِيحُ لِدَاتِهِ. وَتَتَفَاوَتْ رُتَبُهُ بِتَفَاوُتِ هَذِهِ الْأَوْصَافِ.

Адолатли, забти мукаммал киши тарафидан нақл қилинган оҳод хабарнинг санади муттасил бўлиб, муъаллал ва шоз бўлмаса, “саҳиҳ лизаатиҳи” (ўзининг зотида саҳиҳ) деб номланади.

Оҳод хабарнинг рутбалари юқоридаги сифатларнинг тафовути ила тафовутланади.

وَمِنْ ثَمَّ قَدَمَ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ ، ثُمَّ مُسْلِمٍ ، ثُمَّ شَرَطُهُمَا .

فَإِنْ خَفَّ الضَّبْطُ: فَالْحَسَنُ لِدَاتِهِ، وَبِكَثْرَةِ طُرُقِهِ يُصَحِّحُ. فَإِنْ جُمِعَا فَلِلتَّرَدُّدِ فِي النَّاقِلِ
حَيْثُ التَّفَرُّدُ، وَإِلَّا فَبِاعْتِبَارِ إِسْنَادَيْنِ.

Шу сабабдан (оҳод хабарларни қабул қилишда) Саҳиҳи Бухорий аввал қўйилган, сўнгра Муслим, сўнгра икковларининг шартлари асосидаги хабар қўйилган. (Ровийлардан бирининг) забти енгил бўлган хабар “ҳасан лизаатиҳи” (ўзининг зотида ҳасан) деб номланади. Ва бу хабарнинг туруқлари (ривоят йўллари) кўп бўладиган бўлса, саҳиҳ хабар деб олинади. Агар икки рутба жамлаб айтилинса (саҳиҳ, ҳасан), бунинг сабаби нақл қилувчи бир ўзи бўлгани жиҳатидан унинг сифатларида иккиланиш бўлганлиги учун ёки хабарнинг икки санади бўлиб бири саҳиҳ, иккинчиси ҳасан бўлганлиги учундир.

وَزِيَادَةُ رَاوِيَهُمَا مَقْبُولَةٌ مَا لَمْ تَقَعْ مُنَافِيَةٌ لِمَنْ هُوَ أَوْثَقُ. فَإِنْ حُولِفَ بِأَرْجَحَ فَالرَّاجِحُ
الْمَحْفُوظُ، وَمُقَابِلُهُ الشَّاذُّ، وَمَعَ الضَّعْفِ فَالرَّاجِحُ الْمَعْرُوفُ، وَمُقَابِلُهُ الْمُنْكَرُ.

(Саҳиҳ ва ҳасан)ларнинг ровийларининг ривоятда қилган қўшимчалари ўзларидан кўра ишончлироқ ровийнинг ривоятига хилоф бўлмас экан мақбулдир. Агар кучлироқ ровийга хилоф қилинса, кучлироғи “маҳфуз”, кучсизроғи “шоз” деб аталади. Агар кучлироқ ровийга қилинган хилоф хилоф қилувчи ровийнинг заифлиги билан бирга

воқеъ бўлган бўлса, кучлироқ ривоят “маъруф” (танилган), кучсизи “мункар” (инкор қилинган) деб номланади.

وَالْفَرْدُ النَّسَبِيُّ: إِنْ وَافَقَهُ غَيْرُهُ فَهُوَ الْمُتَابِعُ.

وَإِنْ وُجِدَ مَتْنٌ يُشَبِّهُهُ فَهُوَ الشَّاهِدُ.

وَتَتَّبِعُ الطَّرِيقَ لِذَلِكَ هُوَ الْإِعْتِبَارُ.

“Нисбий фард” бўлган хабарга ўзидан бошқаси мувофиқ келса, уни “мутобеъ” дейилади. Агар ўхшаш матн бўлса, у “шоҳид” деб номланади. (Фард деб гумон қилинаётган) ўша хабарнинг йўллари кўп бўлса, у “эътибор” деб номланади.

ثُمَّ الْمَقْبُولُ: إِنْ سَلِمَ مِنَ الْمُعَارِضَةِ فَهُوَ الْمُحْكَمُ، وَإِنْ عُرِضَ بِمِثْلِهِ: فَإِنْ أَمَكَّنَ الْجَمْعُ فَمُخْتَلَفٌ الْحَدِيثُ.

أَوْ لَا وَثَبَتَ الْمُتَأَخَّرُ فَهُوَ النَّاسِخُ، وَالْآخِرُ الْمَنْسُوخُ.

وَالْإِلَّا فَالْتَّرَجِيحُ، ثُمَّ التَّوَقُّفُ.

Сўнгра “мақбул” хабар ўзига бирор хабарнинг зид келишидан саломат бўлса “муҳкам” бўлади. Унга ўзидек даражада бўлган хабар зид келганида, иккови

орасини жамъ қилиш мумкин бўлса, “мухталифул ҳадис” деб номланади. Жамлаш имкони бўлмаса, бундай ном берилмайди ва замон эътиборидан охирги ҳадис собит бўлади. Бас, уни “носих, бошқасини “мансух” деб номланади. Агар бунинг (тарихини билиш) имкони бўлмаса, икки ҳадисдан бирини бошқасидан таржийҳ қилинади. Агар бунинг ҳам имкони бўлмаса, таваккуф қилинади.

ثُمَّ الْمَرْدُودُ: إِمَّا أَنْ يَكُونَ لِسَقْطٍ أَوْ طَعْنٍ.

Сўнгра “мардуд” хабар (санадида) “сақт” (тушиб қолиш) бўлганлиги ёки (бирор ровийси) айбланганлиги сабабидан шундай номланади.

فَالسَّقْطُ: إِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنْ مَبَادِي السَّنَدِ مِنْ مُصَنِّفٍ أَوْ مِنْ آخِرِهِ بَعْدَ التَّابِعِيِّ، أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ.

“Сақт” мусанниф тарафидан санаднинг бошларида бўлади ёки хабарнинг охирида тобеъийдан кейин бўлади ёки бошқа жойда бўлади.

فَالْأَوَّلُ: الْمُعْلَقُ.

وَالثَّانِي: هُوَ الْمُرْسَلُ.

وَالثَّالِثُ: إِنْ كَانَ بِاثْنَيْنِ فَصَاعِدًا مَعَ التَّوَالِي فَهُوَ الْمُعْضَلُ، وَإِلَّا فَالْمُنْقَطِعُ.

(Санадида тушиш бўлган хабарнинг) Аввалгиси: “муъаллақ” (осилтириб қўйилган)дир.

Иккинчиси: “мурсал” (қўйиб юборилган)дир.

Учинчиси: агар кетма-кетликда икки ва ундан кўп ровий тушиб қолган бўлса “муъдол” (мушкул қилинган)дир, бўлмаса “мунқотеъ” (узилиб қолган)дир.

ثُمَّ قَدْ يَكُونُ وَاضِحًا أَوْ خَفِيًّا.

فَالْأَوَّلُ: يُدْرِكُ بَعْدَ التَّلَاقِي، وَمِنْ ثَمَّ احْتِيجَ إِلَى التَّارِيخِ،

Сўнгра (санаддаги “сақт”) очик-ойдин ёки махфий бўлади.

Аввалгиси (очик-ойдин бўлгани): икки ровий ўзаро учрашмаганлиги ила идрок қилинади. Шу сабабдан тарихни билишга эҳтиёж туғилади.

وَالثَّانِي: الْمُدَلَّسُ، وَيَرُدُّ بِصِغَةِ تَحْتَمِلُ اللَّقِيَّ: كَ: "عَنْ" ، وَ"قَالَ" ، وَكَذَا الْمُرْسَلُ الْخَفِيُّ،
مِنْ مُعَاَصِرٍ لَمْ يَلْقَ مَنْ حَدَّثَ عَنْهُ.

Иккинчиси “мудаллас”дир. Бу хабар учрашганликни эҳтимол қилувчи сийғада ривоят қилинади, масалан عَنْ (...дан), قَالَ (айтди...) каби лафзлар ила. “Мурсали хафий” (махфий равишда қўйиб юборилган хабар) ҳам шу кабидир. Унинг ровийси ўзи учрашмаган замондошидан хабар ривоят қилади.

ثُمَّ الطَّعْنُ: إِمَّا أَنْ يَكُونَ لِكَذِبِ الرَّاوي، أَوْ تُهْمَتِهِ بِذَلِكَ، أَوْ فُحْشِ غَلَطِهِ، أَوْ غَفْلَتِهِ، أَوْ فِسْقِهِ، أَوْ وَهْمِهِ، أَوْ مُخَالَفَتِهِ، أَوْ جَهَالَتِهِ، أَوْ بِدْعَتِهِ، أَوْ سُوءِ حِفْظِهِ.

Сўнгра (ровийга) “таъна етказиш” қуйидаги кўринишларда бўлади: ровийнинг ёлғони сабабидан бўлади ёки ёлғончиликда айблангани сабабидан бўлади ёки қўпол адашгани сабабидан бўлади ёки (мукаммал ривоят қилишдан) ғафлати сабабидан бўлади ёки фосиқлиги сабабидан бўлади ёки ваҳм (ривоятда адашгани) сабабидан бўлади ёки ишончли ровийга ривоятда хилоф қилгани сабабидан бўлади тинилмаган киши бўлганлиги сабабидан бўлади ёки бидъатчилиги сабабидан бўлади ёки хифзи ёмонлиги сабабидан бўлади.

فَالْأَوَّلُ : الْمَوْضُوعُ.

وَالثَّانِي : الْمَتْرُوكُ.

وَالثَّالِثُ: الْمُنْكَرُ عَلَى رَأْيٍ.

وَكَذَا الرَّابِعُ وَالْخَامِسُ.

Аввалгиси: “мавзуъ” (ёлғон, тўқилган хабар).

Иккинчиси: “матрук” (тарк қилинган хабар).

Учинчиси: “мункар” хабар (инкор қилинган).

Тўртинчи ва бешинчилар ҳам шундай (яъни, мункар хабарлар).

ثُمَّ الْوَهْمُ: إِنْ أُطْلِعَ عَلَيْهِ بِالْقُرَائِنِ، وَجَمَعَ الطُّرُقَ: فَالْمُعَلَّلُ.

Сўнгра “ваҳм”, агар уни қариналар ва туруқларнинг жамъи ила билиб олинган бўлса, у “муъаллал” дир.

ثُمَّ الْمُخَالَفَةُ: إِنْ كَانَتْ بِتَغْيِيرِ السِّيَاقِ: فَمُدْرَجُ الْإِسْنَادِ.

أَوْ بِدَمَجٍ مَوْقُوفٍ بِمَرْفُوعٍ: فَمُدْرَجُ الْمَتْنِ.

أَوْ بِتَقْدِيمٍ أَوْ تَأْخِيرٍ: فَالْمَقْلُوبُ.

Сўнгра “муҳолиф”, агар унинг сиёқи ўзгартирилган бўлса, у “мудражул иснод” (санадига қўшимча қилинган)дир. Агар уни “мавқуф”ни “марфуъ”га қўшиш ила ривоят қилган бўлса, у “мудражул матн” (матнига қўшимча қилинган)дир. Агар олдинга суриш ёки орқага суриш ила бўлса, у “мақлуб” (ағдарилган)дир.

أَوْ بِيَادَةِ رَأَوْ: فَالْمَزِيدُ فِي مُتَّصِلِ الْأَسَانِيدِ.

أَوْ بِإِبْدَالِهِ وَلَا مُرَجَّحَ: فَالْمُضْطَرَّبُ، وَقَدْ يَقَعُ الْإِبْدَالُ عَمْدًا امْتِحَانًا،

أَوْ بِتَغْيِيرِ حُرُوفٍ مَعَ بَقَاءِ السِّيَاقِ: فَالْمُصَحَّفُ وَالْمُحَرَّفُ.

Ёки ровий зиёда қилиш ила бўлса, у “мазийд фий муттасилил асаанийд” (ўзаро боғланган санадларга зиёда қилинган) деб номланади. Ёки ровийлар ўрнини “мурожжих”и (бирортасини устун қўйувчиси) бўлмаган ҳолида алмаштириш ила бўлса – гоҳида ровийлар ўрнини алмаштириш атайлаб имтиҳон қилиш учун бўлади – у “мудториб” (чигал)дир. Ёки сиёқни қолдириб ҳарфларни ўзгартириш ила бўлса, “мусахҳаф” ва “муҳарраф” бўлади.

وَلَا يُجُوزُ تَعَمُّدُ تَغْيِيرِ الْمَتْنِ بِالنَّقْصِ وَالْمُرَادِفِ إِلَّا لِعَالِمٍ بِمَا يُجِلُّ الْمَعَانِي، فَإِنْ خَفِيَ الْمَعْنَى أُحْتِيجَ إِلَى شَرْحِ الْغَرِيبِ وَبَيَانِ الْمَشْكِلِ.

Матнни қисқартириш ёки маънодошини келтириш ила атайлаб ўзгартириш маънолар нималар ила ўзгаришига олим бўлган кишигагина жоиздир. Бас, маъно махфий бўлиб қолса, “ғарийб”ларни шарҳлашга ва “мушкил”ларни баён қилишга муҳтож бўлинади.

ثُمَّ الْجَهَالَةُ: وَسَبَبُهَا أَنَّ الرَّاويَ قَدْ تَكَثَّرَ نُعُوتهُ فَيُذَكَّرُ بِغَيْرِ مَا اشْتَهَرَ بِهِ لِعَرَضٍ، وَصَنَّفُوا فِيهِ الْمَوْضِحَ.

Сўнгра “жаҳолат” (ровийни танимаслик). Бунинг сабаби: гоҳида ровийнинг сифатлари кўп бўлгани эътиборидан бирор мақсад йўлида машҳур бўлмаган сифати ила зикр қилинади. Бу масала ҳақида “муудих” (изоҳловчи)лар ёзилган.

وَقَدْ يَكُونُ مُقَلًّا فَلَا يَكْثُرُ الْأَخْذُ عَنْهُ، وَصَنَّفُوا فِيهِ الْوُحْدَانَ،

Гоҳида (ровий) кам ривоят қилувчи бўлади ва ундан ҳадис олиш кўп бўлмайди. Бу масала ҳақида “вухдон” (“якка ўзи бўлганлар”)лар ёзилган.

أَوْ لَا يُسَمَّى اخْتِصَارًا، وَفِيهِ الْمُبْهَمَاتُ، وَلَا يُقْبَلُ الْمُبْهَمُ وَلَوْ أُجْمَعَ بِلَفْظِ التَّعْدِيلِ عَلَى الْأَصَحِّ.

Гоҳида ровийни ривоятни мухтасар қилиш ниятида номламайди. Бу масала ҳақида “мубҳамот” (“номаълумлар”)лар ёзилган. Энг саҳиҳ қавлга биноан мубҳам ровий “таъдийл” лафзи ила мубҳам қилинган бўлса ҳам қабул қилинмайди.

فَإِنْ سَمِيَ وَانْفَرَدَ وَاحِدٌ عَنْهُ فَمَجْهُولُ الْعَيْنِ، أَوْ اثْنَانِ فَصَاعِدًا، وَلَمْ يُوثَّقْ: فَمَجْهُولُ الْحَالِ، وَهُوَ الْمَسْتُورُ.

Агар ўша ровийнинг номини айтилган бўлиб ундан фақат бир киши ривоят қилган бўлса, у “мажҳулул ʼайн” (айни ўзи билинмаган) бўлади. Агар ўша ровийни икки ва ундан кўп киши номлаб ундан ривоят қилсаю “сиқа” (ишончли) деб айтилмаса, у “мажҳулул ҳол” (ҳолати номаълум) бўлади. Мажҳулул ҳол “мастур” (тўсилган)дир.

ثُمَّ الْبِدْعَةُ: إِمَّا بِمُكْفَرٍ، أَوْ بِمُفْسِقٍ.

فَالْأَوَّلُ: لَا يَقْبَلُ صَاحِبُهَا الْجُمْهُورُ.

Сўнгра кофир қилувчи ёки фосиқ қилувчи бидъат. Аввалгисининг (кофир қилувчи бидъат) соҳибини жумҳур қабул қилмайди.

وَالثَّانِي: يُقْبَلُ مَنْ لَمْ يَكُنْ دَاعِيَةً إِلَى بَدْعِهِ فِي الْأَصَحِّ، إِلَّا إِنْ رَوَى مَا يُقْوِي بَدْعَهُ فَيُرَدُّ عَلَى الْمُخْتَارِ، وَبِهِ صَرَّحَ الْجُوزْجَانِيُّ شَيْخُ النَّسَائِيِّ.

Иккинчиси — энг саҳиҳ қавлга биноан — токи ўзининг бидъатига даъват қилмас экан ривояти қабул қилинади. Аммо — ихтиёр қилинган қавлга биноан — ўзининг бидъатини қувватловчи нарсани ривоят қилса, рад қилинади. Насайининг шайхи Жузажоний буни очик айтган.

ثُمَّ سُوءُ الْحِفْظِ: إِنْ كَانَ لَا زِمًا فَهُوَ الشَّاذُّ عَلَى رَأْيٍ، أَوْ طَارِئًا فَالْمُخْتَلِطُ، وَمَتَى تَوَبَعَ سَيِّئُ الْحِفْظِ مُعْتَبَرًا، وَكَذَا الْمُسْتَوْرُ وَالْمُرْسَلُ، وَالْمُدْلَسُ: صَارَ حَدِيثُهُمْ حَسَنًا لَا لِذَاتِهِ، بَلْ بِالْمَجْمُوعِ.

Сўнгра “ҳифзнинг ёмонлиги”: агар у (ровийдан) ажралмас бўлса, бир раъйга кўра у “шозз”дир. Агар “ҳифзнинг ёмонлиги” кейинчалик (ровийда) пайдо бўлган бўлса, у “мухталит” (аралашган)дир. Қачонки “ҳифзи ёмон” ровийга (ўша ривоятда) “мўътабар” (ривоят ила) эргашса, шунингдек “мастур”, “мурсал” ва “мудаллас”ларга “мўътабар” (ривоят ила) эргашса, уларнинг ҳадислари “ҳасан” бўлади. Аммо “лизаатиҳи” (айнан ўзи ҳасан) бўлмайди, жамланиш эътиборидан бўлади.

ثُمَّ الْإِسْنَادُ: إِمَّا أَنْ يَنْتَهِيَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَصْرِيحًا، أَوْ حُكْمًا: مِنْ قَوْلِهِ،
أَوْ فِعْلِهِ، أَوْ تَقْرِيرِهِ.

Сўнгра, иснод: ёки Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга қавл ёки феъл ёки тақрир қилиш (маъқуллаш)дан иборат бўлиб очик-ойдин ёки ҳукмий жиҳатдан у кишига бориб тўхтайди.

أَوْ إِلَى الصَّحَابِيِّ كَذَلِكَ، وَهُوَ: مَنْ لَقِيَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُؤْمِنًا بِهِ، وَمَاتَ عَلَى
الْإِسْلَامِ، وَلَوْ تَخَلَّلَتْ رِدَّةٌ فِي الْأَصَحِّ.

Ёки шу йўсинда саҳобийга бориб тўхтайди. Саҳобий – Набий соллалоҳу алайҳи ва салламга у кишига иймон келтирган ҳолда йўлиққан ва мусулмон ҳолида вафот топган кишидир. Энг саҳиҳ қавлга биноан Расулуллоҳ билан мўмин ҳолида кўришгач, муртад бўлиб сўнгра яна мусулмон бўлиб, Исломда вафот топган бўлса ҳам саҳобий бўлади.

أَوْ إِلَى التَّابِعِيِّ: وَهُوَ مَنْ لَقِيَ الصَّحَابِيَّ كَذَلِكَ.
فَالْأَوَّلُ: الْمَرْفُوعُ، وَالثَّانِي: الْمَوْقُوفُ، وَالثَّالِثُ: الْمَقْطُوعُ، وَمَنْ دُونَ التَّابِعِيِّ فِيهِ مِثْلُهُ.

Ёки шу йўсинда тобеъийга бориб тўхтайди. Тобеъий – саҳобийга йуқоридаги шартларга кўра йўлиққан инсондир.

Ҳадиснинг аввалгиси (Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламда тўхтагани): “марфуъ” (кўтаришган)дир.

Иккинчиси (саҳобийда тўхтагани): “мавқуф” (тўхтатилган)дир.

Учинчиси (тобеъийда тўхтагани): “мақтуъ” (кесилган)дир.

Тобеъийдан аввал тўхтагани ҳам “мақтуъ”дир.

وَيُقَالُ لِلْآخِرِينَ: الْأَثَرُ.

وَالْمُسْنَدُ: مَرْفُوعٌ صَحَابِيٌّ بِسَنَدٍ ظَاهِرُهُ الْإِتِّصَالُ.

Охирги иккисини (“мавқуф” ва “мақтуъ”ни) “асар” дейилади.

“Муснад” – саҳобийнинг зоҳири узилишсиз боғланиш бўлган санад ила ҳадисни Расулулоҳ соллаллоҳ алайҳи ва салламга марфуъ қилиши (кўтаришидир).

فَإِنْ قَالَ عَدَدُهُ: إِمَّا أَنْ يَنْتَهِيَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَوْ إِلَى إِمَامٍ ذِي صِفَةٍ عَلَيْهِ كَشُعْبَةٍ، فَلَاوَلُّ: الْعُلُوُّ الْمَطْلُوقُ، وَالثَّانِي: التَّسْبِيُّ.

Агар (санаддаги рижолларнинг) адади кам бўлганда: хабар ё Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга бориб тўхтайди ёки Шўъба каби олий сифатлар эгаси бўлмиш имомга бориб тўхтайди. Шунда аввалги навъ “булуввул мутлоқ” (мутлоқ олийлик) дейилади, иккинчиси “(булуввул) нисбий” (нисбий олийлик) дейилади.

وَفِيهِ الْمُوَافَقَةُ: وَهِيَ الْوُصُولُ إِلَى شَيْخٍ أَحَدِ الْمُصَنِّفِينَ مِنْ غَيْرِ طَرِيقِهِ. وَفِيهِ الْبَدَلُ: وَهُوَ الْوُصُولُ إِلَى شَيْخٍ شَيْخِهِ كَذَلِكَ.

وَفِيهِ الْمُسَاوَاةُ: وَهِيَ اسْتِوَاءُ عَدَدِ الْإِسْنَادِ مِنَ الرَّاوي إِلَى آخِرِهِ، مَعَ إِسْنَادٍ أَحَدِ الْمُصَنِّفِينَ. وَفِيهِ الْمُصَافَحَةُ: وَهِيَ الْإِسْتِوَاءُ مَعَ تَلْمِيزِ ذَلِكَ الْمُصَنِّفِ.

Шунингдек унда (санадда) “муваафақат” (ўзаро мувофиқлик) бор. “Муваафақат” – мусаннифлардан бирининг шайхига ўша мусаннифнинг йўлидан бошқа йўл ила етишишдир.

Унда “бадал” ҳам бор. “Бадал” – мусаннифлардан бирининг шайхининг шайхига унинг йўлидан бошқа йўл ила етишишдир.

Унда “мусаавот” бор. “Мусаавот” (барорбарлик) – ровийлардан иборат исноднинг ададида охиригача мусаннифлардан бирининг исноди ила барорбар келишдир.

Унда яна “мусофаҳа” бор. “Мусофаҳа” (ўзаро қўл бериб кўришиш) – ўша мусаннифнинг шогирди ила (“мусаавот”да келтирилган кўринишда) тенг келишдир.

وَيُقَابِلُ الْعُلُوَّ بِأَفْسَامِهِ التُّزُولُ.

فَإِنْ تَشَارَكَ الرَّاوي وَمَنْ رَوَى عَنْهُ فِي السِّنِّ وَاللَّقِي فَهُوَ الْأَقْرَانُ.

“Булув”га ўзининг бир неча қисмлари ила “нузул” (пастга тушиш) муқобил бўлади.

Агар ровий ва ҳадисни ундан ривоят қилган ровий ёшда ва кўришганликда (яъни, ҳадисни шайхлардан олишда) тенг бўлса, бу “акрон”лардир.

كُلُّ مِنْهُمَا عَنِ الْآخَرِ: فَالْمُدَبَّحُ،

Агар ўша икки ровий бир-бирларидан ривоят қилган бўлсалар, у “мудаббаж” (безатилган) бўлади.

وَإِنْ رَوَى عَمَّنْ دُونَهُ: فَالْأَكْبَرُ عَنِ الْأَصَاغِرِ،

Агар ўзидан (ёшда ва ривоят миқдори жиҳатидан) пастда тувчи ровийдан ривоят қилса, у

“акобир ъанил асоғир” (катталар кичиклардан) бўлади.

وَمِنْهُ الْآبَاءُ عَنِ الْأَبْنَاءِ، وَفِي عَكْسِهِ كَثْرَةٌ، وَمِنْهُ مَنْ رَوَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ.

Оталар ўғилларидан (ривоят қилиши) ундан (акобир ъанил асоғир)дир. (Ривоятлар) бунинг аксида кўпдир. Отасидан, отаси ўзининг отасидан ривоят қилгани ҳам (акобир ъанил асоғир)дир.

وَإِنْ اشْتَرَكَ اثْنَانِ عَنْ شَيْخٍ، وَتَقَدَّمَ مَوْتُ أَحَدِهِمَا، فَهُوَ : السَّابِقُ وَاللَّاحِقُ.

Агар икки киши бир шайхдан ривоят қилишда шерик бўлсалар ва улардан бирининг ўлими аввал бўлса, у “собиқ ва лоҳиқ” (олдинлаган ва кейин қўшилган)дир.

وَإِنْ رَوَى عَنْ اثْنَيْنِ مُتَّفِقِي الْأَسْمِ وَلَمْ يَتَمَيَّزَا، فَبِاخْتِصَاصِهِ بِأَحَدِهِمَا يَتَيَّنُ الْمُهْمَلُ.
وَإِنْ جَحَدَ مَرْوِيَّهُ جَزْمًا: رُدٌّ، أَوْ احْتِمَالًا: قَبْلُ فِي الْأَصَحِّ.

Агар исмлари бир хил бўлган икки кишидан ривоят қилсаю, ўша икки киши бир-биридан аниқ бўлиб ажрамаса, ровийнинг улардан биттасини

хослаши ила “муҳмал” (ташлаб қўйилган) бўлган хабар очик-ойдинга айланади.

Агар ривоят (ундан қилинган шайх) жазм ила ривоят қилганига қарши чиқса, хабари рад қилинади. Агар ривоят қилганига жазм қилмай, эҳтимолга суяниб қарши чиқса — энг саҳиҳ қавлга биноан — қабул қилинади.

وَفِيهِ: مَنْ حَدَّثَ وَنَسِيَ.

وَإِنْ اتَّفَقَ الرَّوَاةُ فِي صِيغِ الْأَدَاءِ أَوْ غَيْرَهَا مِنَ الْحَالَاتِ، فَهُوَ الْمُسْلَسَلُ.

Ва бу борада “ҳадис айтган ва унутган” бор.

Агар ровийлар адо сийғаларида ёки бошқа ҳолатларда бир ҳиллик қилсалар, у “мусалсал” бўлади.

وَصِيغُ الْأَدَاءِ: سَمِعْتُ وَحَدَّثَنِي، ثُمَّ أَخْبَرَنِي، وَقَرَأْتُ عَلَيْهِ، ثُمَّ قُرِئَ عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ، ثُمَّ أَنْبَأَنِي، ثُمَّ نَاوَلَنِي، ثُمَّ شَافَهَنِي، ثُمَّ كَتَبَ إِلَيَّ، ثُمَّ عَنْ، وَنَحْوَهَا.

Адо сийғалари: “эшитдим” ва “менга ҳадис айтди”, сўнгра “менга хабар берди” ва “унга ўқидим”, сўнгра “ҳузурида ўқилди ва мен эшитиб турдим”, сўнгра “менга етказди”, сўнгра “менга узатди”, сўнгра “менга айтди” (ижозат берди), сўнгра

“менга ёзиб берди”, сўнгра “(фалончи) дан” ва шу каби (сийғалар).

فَالْأَوَّلَانِ: لِمَنْ سَمِعَ وَحْدَهُ مِنْ لَفْظِ الشَّيْخِ، فَإِنْ جَمَعَ فَمَعَ غَيْرِهِ، وَأَوَّلُهَا: أَصْرَحُهَا وَأَرْفَعُهَا فِي الْإِمْلَاءِ .

Аввалги иккиси шайхнинг лафзидан бир ўзи эшитган ровий учундир. Агар сийғани жамъ қилса, (масалан: эшитдик) бошқа ровий билан бирга бўлади. Аввалги сийға (“эшитдим”) имлода учрайдиган энг очик, энг юқори сийғадир.

وَالثَّالِثُ، وَالرَّابِعُ: لِمَنْ قَرَأَ بِنَفْسِهِ، فَإِنْ جَمَعَ: فَكَالْخَامِسِ.

وَالْإِنْبَاءُ: بِمَعْنَى الْإِخْبَارِ، إِلَّا فِي عُرْفِ الْمُتَأَخِّرِينَ فَهُوَ لِلْإِجَازَةِ كَ: عَنْ، وَعَنْعَنْهُ الْمُعَاصِرِ مَحْمُولَةٌ عَلَى السَّمَاعِ إِلَّا مِنْ مُدَلِّسٍ، وَقِيلَ: يُشْتَرَطُ ثُبُوتُ لِقَائِهِمَا وَلَوْ مَرَّةً، وَهُوَ الْمُخْتَارُ،

Учинчиси ва тўртинчиси (шайхнинг хузурида) ўзи ўқиган киши учун. Агар сийғани жамъ қилса, бешинчиси кабидир. “Етказиш” – “хабар бериш” маъносидадир. Аммо мутаахирлар урфида у “(фалончидан)дан” каби ижозат бериш учундир. Ўзаро замондош бўлганнинг “ъанъана”си (фалончидан, масалан Саъийд ибн Жубайрдан деб ривоят қилиши) ровий “мудаллис” бўлмаса,

эшитганлик деб ҳисобланади. Ва (ъанъана) масаласида “бир маротаба бўлса ҳам учрашганликлари шарт қилинади” дейилган бўлиб, шу қавл ихтиёр қилингандир.

وَأَطْلَقُوا الْمُشَافَهَةَ فِي الْإِجَارَةِ الْمُتَلَفِظِ بِهَا، وَالْمُكَاتَبَةَ فِي الْإِجَارَةِ الْمَكْتُوبِ بِهَا،
وَأَشْتَرَطُوا فِي صِحَّةِ الْمُنَاوَلَةِ اقْتِرَانُهَا بِالْإِذْنِ بِالرِّوَايَةِ، وَهِيَ أَرْفَعُ أَنْوَاعِ الْإِجَارَةِ.

“Мушофаҳа”ни талаффуз қилинган ижозат беришга нисбатан ишлатганлар. Шунингдек “мукотаба”ни ёзиб берилган ижозага нисбатан ишлатганлар. “Муновала”нинг саҳиҳлиги учун ривоят қилишга изн беришни шарт қилганлар. Ва бу (муновала) ижозатнинг энг юксак навъидандир.

وَكَذَا اشْتَرَطُوا الْإِذْنَ فِي الْوَجَادَةِ، وَالْوَصِيَّةِ بِالْكِتَابِ، وَفِي الْإِعْلَامِ، وَإِلَّا فَلَا عِبْرَةَ بِذَلِكَ
كَالْإِجَارَةِ الْعَامَّةِ وَلِلْمَجْهُولِ وَلِلْمَعْدُومِ عَلَى الْأَصَحِّ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ.

Шунингдек “важодат”да (китобини топиб олишда), “ёзув ила васият”да изнни шарт қилганлар. “Эълom”да (“фалончининг китобидан ривоят қилмоқдаман” деб айтиш) ҳам шуни шарт қилинган. Агар бундай шартлар қўйилмаса, оммаи ижозага ўхшаб қолар ва буларнинг барчасида — энг саҳиҳ қалга биноан — номаълум, асли йўқ бўлганга берилган ижозага ўхшаб қолар эди.

ثُمَّ الرُّوَاةُ إِنْ اتَّفَقَتْ أَسْمَاؤُهُمْ، وَأَسْمَاءُ آبَائِهِمْ فَصَاعِدًا، وَاخْتَلَفَتْ أَشْخَاصُهُمْ: فَهُوَ الْمُتَّفِقُ وَالْمُفْتَرِقُ، وَإِنْ اتَّفَقَتْ الْأَسْمَاءُ خَطًّا، وَاخْتَلَفَتْ نُطْقًا: فَهُوَ الْمُؤْتَلِفُ وَالْمُخْتَلِفُ.

Сўнгра ровийларнинг исмлари, оталарининг исмлари ва кейинги исмлари бир хил бўлиб шахслари бошқа-бошқа бўлса, у “муттафиқ ва муфтариқ” (бир хил ва фарқли)дир. Агар исмлари хатда бир хил бўлиб, нукталарда фарқли бўлса, у “муъталиф ва мухталиф” (бирлашган ва ўзаро хилоф бўлган)дир.

وَإِنْ اتَّفَقَتْ الْأَسْمَاءُ وَاخْتَلَفَتْ الْآبَاءُ، أَوْ بِالْعَكْسِ: فَهُوَ الْمُتَشَابِهُ، وَكَذَا إِنْ وَقَعَ ذَلِكَ
الِاتِّفَاقُ فِي الْإِسْمِ وَاسْمِ الْأَبِّ وَالِاخْتِلَافُ فِي النَّسَبَةِ،

Агар исмлар бир хил бўлиб оталар турли бўлса ёки бунинг акси бўлса, у “муташибеҳ” (ўзаро ўхшаш)дир. Агар бир ҳиллик исмда ва отанинг исмида бўлиб, фарқланиш “нисба”да (Термизий, Димашқий каби) бўлса ҳам шундай (муташибеҳ)дир.

وَيَتَرَكَّبُ مِنْهُ وَمِمَّا قَبْلَهُ أَنْوَاعٌ: مِنْهَا أَنْ يَحْصُلَ الْإِتِّفَاقُ أَوْ الْإِشْتِبَاهُ إِلَّا فِي حَرْفٍ أَوْ حَرْفَيْنِ.

Ушбу турлиликдан ва ундан олдингидан турли навълар келиб чиқади: битта ёки иккита ҳарфда бир ҳиллик ёки ўхшашлик ҳосил бўлиши шундай навълардандир.

أَوْ بِالتَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ.

(Номлар) олдин келиши, орқада келиши ва шунга ўхшаш ҳолатлар ила ҳам бўлади.

خَاتِمَةٌ

وَمِنْ الْمُهِّمِّ: مَعْرِفَةُ طَبَقَاتِ الرُّوَاةِ وَمَوَالِيدِهِمْ، وَوَفَايَتِهِمْ، وَبُلْدَانِهِمْ، وَأَحْوَالِهِمْ تَعْدِيلاً وَتَجْرِيجاً وَجَهَالَةً.

Ровийларнинг табақалари, туғилишлари, вафотлари, юртлари, “таъдийл”, “тажрийх” ва “жаҳолат”эътиборидан бўлган ҳолатларини билиш муҳимдир.

وَمَرَاتِبُ الْجُرْحِ: وَأَسْوُؤُهَا الْوَصْفُ بِأَفْعَلٍ، كَأَكْذَبِ النَّاسِ، ثُمَّ دَجَالٍ، أَوْ وَضَّاعٍ أَوْ كَذَّابٍ، وَأَسْهَلُهَا: لَيْنٌ، أَوْ سَيِّئُ الْحِفْظِ، أَوْ فِيهِ أَدْنَى مَقَالٍ.

“Жарх”нинг мартабалари: “жархнинг энг ёмон мартабаси أَكْذَبِ النَّاسِ (одамларнинг энг ёлғончиси) дейилганидаги каби أَفْعَلْ вазнида (энг...) келган васфдир. Сўнгра “дажжол” ёки “ваддоъ” (тўқиб чиқарувчи) ёки “каззоб”. Энг енгил мартабаси “лайин” (бўшашган) ёки “ҳифзи ёмон” ёки “унда бир оз гап бор” дейилганидир.

وَمَرَاتِبُ التَّعْدِيلِ: وَأَرْفَعُهَا الْوَصْفُ بِأَفْعَلٍ: كَأَوْثَقِ النَّاسِ، ثُمَّ مَا تَأَكَّدَ بِصِفَةٍ أَوْ صِفَتَيْنِ
كَ: ثِقَّةٌ ثِقَّةٌ، أَوْ ثِقَّةٌ حَافِظٌ، وَأَدْنَاهَا مَا أَشْعَرَ بِالْقُرْبِ مِنْ أَسْهَلِ التَّجْرِيعِ: كَ: شَيْخٌ،

“Таъдийл” мартабалари: أَوْثَقِ النَّاسِ (одамларнинг энг ишончлиси) дейилганидаги каби أَفْعَلْ вазнида (энг...) келган васф таъдийл мартабаларининг энг юқорисидир. Сўнгра “сиқа сиқа” ва “сиқа ҳофиз” каби битта ёки икки сифат ила таъкидланган васф. Таъдийл мартабаларининг энг пасти “шайх” дейилганидаги каби тажрийхнинг энг енгилига яқинлиги сезилган васфдир.

وَتَقْبُلُ التَّزْكِيَّةُ مِنْ عَارِفٍ بِأَسْبَابِهَا، وَلَوْ مِنْ وَاحِدٍ عَلَى الْأَصَحِّ.

Энг саҳиҳ қавлга биноан ровийни оқлаш таъдийлнинг сабабларини яхши англаган инсондан — у оқлашда бир ўзи бўлса ҳам — қабул қилинади.

وَالْجَرْحُ مُقَدَّمٌ عَلَى التَّعْدِيلِ إِنْ صَدَرَ مُبَيَّنًا مِنْ عَارِفٍ بِأَسْبَابِهِ، فَإِنْ خَلَا عَنِ التَّعْدِيلِ قَبْلَ مُجْمَلًا عَلَى الْمُخْتَارِ.

Жарҳ агар тажрийҳ сабабларини чуқур билгувчи инсондан очиқ баён қилинган тарзда содир бўлса, таъдийлдан аввал қўйилади. Агар ровий таъдийлдан холий бўлса – ихтиёр қилинган қавлга биноан – жарҳ мужмал ҳолида ҳам қабул қилинади.

وَمِنْ الْمُهْمِّ مَعْرِفَةُ كُنَى الْمُسَمَّيْنَ، وَأَسْمَاءِ الْمُكَنَّيْنَ، وَمِنْ اسْمِهِ كُنْيَتُهُ، وَمَنْ اخْتَلَفَ فِي كُنْيَتِهِ، وَمَنْ كَثُرَتْ كُنَاهُ أَوْ نُعُوتُهُ، وَمَنْ وَاظَفَتْ كُنْيَتُهُ اسْمَ أَبِيهِ، أَوْ بِالْعَكْسِ،

Исмлари айтилганларнинг куняларини, кунялари айтилганларнинг исмларини, исми кунясидек бўлганларни, куняси борасида ихтилоф қилинганларни, куняси ва сифатлари кўп бўлганларни, бунинг акси бўлганларни билиш муҳимдир.

أَوْ كُنْيَتُهُ كُنْيَةُ زَوْجَتِهِ، وَمَنْ نُسِبَ إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ، أَوْ إِلَى أُمِّهِ، أَوْ إِلَى غَيْرِ مَا يَسْبِقُ إِلَى الْفَهْمِ، وَمَنْ اتَّفَقَ اسْمُهُ وَاسْمُ أَبِيهِ وَجَدَّهِ، أَوْ اسْمُ شَيْخِهِ وَشَيْخِ فَصَاعِدًا، وَمَنْ اتَّفَقَ اسْمُ شَيْخِهِ وَالرَّأَوِي عَنْهُ.

Шунингдек куняси аёлининг кунясидек бўлганларни, отасидан бошқага нисбат берилганларни, онасига нисбат берилганларни, фаҳмга келмайдиган куня эгаларини, ўзининг, отасининг ва бобосининг исми бир ҳил бўлганларни, шайхи, шайхининг шайхи қанча тепаласа ҳам исми бир ҳил бўлганларни ва шайхи ва ундан ривоят қилувчиси бир ҳил бўлганларни билиш ҳам муҳимдир.

وَمَعْرِفَةُ الْأَسْمَاءِ الْمَجْرَدَةِ وَالْمُفْرَدَةِ، وَالْكُنَى، وَالْأَلْقَابِ، وَالْأَنْسَابِ، وَتَقَعُ إِلَى الْقَبَائِلِ
وَالْأَوْطَانِ، بِلَادًا، أَوْ ضَيَاعًا أَوْ سَكَا، أَوْ مُجَاوَرَةً، وَإِلَى الصَّنَائِعِ وَالْحِرَفِ،

“Мужаррад” (холий) ва “муфрад” (якка) исмларни, шундай куняларни, қабилалар, ватанларга – юрт, ўша юртларда қолиб кетиш, уларнинг йўлида бўлиш, қўшни бўлиш жиҳатидан – воқеъ бўлувчи лақаблар ва насабларни, шунингдек касб ва ҳунар сабабидан келиб чиқувчи лақаблар ва насабларни билиш муҳимдир.

وَيَقَعُ فِيهَا الْإِتِّفَاقُ وَالِإِشْتِبَاهُ كَالْأَسْمَاءِ، وَقَدْ تَقَعُ أَلْقَابًا،

Буларда (лақаблар ва насаблар) исмлардаги каби бир ҳиллик ва ўхшашлик воқеъ бўлади. Гоҳида нисбат лақаб бўлиб воқеъ бўлади.

وَمَعْرِفَةُ أَسْبَابِ ذَلِكَ، وَمَعْرِفَةُ الْمَوَالِي مِنْ أَعْلَى، وَمِنْ أَسْفَل، بِالرَّقِ، أَوْ بِالْحَلْفِ، وَمَعْرِفَةُ
الْإِخْوَةِ وَالْأَخَوَاتِ.

Буларнинг (юқоридаги барчаларининг) сабабларини билиш, шунингдек мавлоларнинг тепадан, пастдан, қулчилик сабабидан, қасам ичиш сабабидан бўлишини ва ака-укалар, опа-сингилларни билиш муҳимдир.

وَمَعْرِفَةُ آدَابِ الشَّيْخِ وَالطَّالِبِ، وَسِنِّ التَّحْمِيلِ وَالْأَدَاءِ،

Шайх ва талаба одаблари, “таҳаммул” (илмни кўтариш) ва “адо” (ўша кўтарилган илмни бошқаларга адо қилиш) ёшини билиш ҳам муҳимдир.

وَصِفَةُ كِتَابَةِ الْحَدِيثِ وَعَرْضِهِ، وَسَمَاعِهِ، وَإِسْمَاعِهِ، وَالرَّحْلَةَ فِيهِ، وَتَصْنِيفِهِ، إِمَّا عَلَى
الْمَسَانِيدِ، أَوْ الْأَبْوَابِ، أَوْ الْعِلَلِ، أَوْ الْأَطْرَافِ.

Шунингдек ҳадисни ёзиш, арз қилиш, эшитиш, эшиттириш, ҳадис учун сафар қилиш, уни “муснад”ларга ёки “абвоб”ларга ёки “биалал”ларга

ёки “атроф”ларга тасниф қилишни билиш ҳам муҳимдир.

وَمَعْرِفَةُ سَبَبِ الْحَدِيثِ، وَقَدْ صَنَّفَ فِيهِ بَعْضُ شُيُوخِ الْقَاضِي أَبِي يَعْلَى بْنِ الْفَرَّاءِ،
وَصَنَّفُوا فِي غَالِبِ هَذِهِ الْأَنْوَاعِ.

وَهِيَ نَقْلٌ مُحَضَّرٌ، ظَاهِرُهُ التَّعْرِيفُ، مُسْتَغْنِيَةٌ عَنِ التَّمَثِيلِ، وَحَصْرُهَا مُتَعَسِّرٌ، فَلْيُرَاجَعْ لَهَا
مَبْسُوطَاتُهَا.

وَاللَّهُ الْمُؤَقِّقُ وَالْهَادِي، لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ.

Ҳадиснинг айтилиш сабабини билиш ҳам муҳимдир. Бу масалада Қози Абу Яъло ибн Фарронинг шайхларидан бири тасниф қилган. Юқорида зикр қилинган навъларнинг деярли барчасида таснифлар қилингандир.

Бу (мухтасар) — фақатгина нақлдир, таъриф беришнинг ўзидир, мисоллар келтиришдан беҳожатдир, уни чеклаш қийиндир. Бу борада батафсил ёзилган китобларга мурожаат қилинсин.

Аллоҳ муваффақ қилувчи ва ҳидоят қилувчидир,
Ундан ўзга илоҳ йўқдир!